

болмаса да, әлі тоқтамаған тірі процесс болатын» [6, 235 б.]. Бұл үрдістің ХХ ғасырдың басында да жалғасын тапқаны әрі «Еңбекші қазақ» газеті де (басқа басылымдарда) жаңа сөз жасауда өзіне дейінгілердің жолдарын үлгі тұтқанын байқаймыз. Соның нәтижесінде газетте келтірілген атаулар тілімізге тұрақталып жатса, екінші жағынан, бұрыннан қалыптасқан тәсілдер арқылы қазақ тілінің лексикалық қоры көбейіп жатты. Сол сияқты «Қазақ» газетінің 1917-1918 жылдардағы сандарында жиі қолданысқа ие болған «мемлекет» сөзінің «Еңбекші қазақ» газетінде мағынасы нақтыланып, тұрақталғанын байқаймыз.

Б. Момынова «мемлекет» сөзінің 1917-1918 жылдары жиі қолданылып, жандана түсу себебін Алашорда үкіметінің дүниеге келуімен байланысты деп түсіндіреді [7, 46 б.]. «Түркістан уәлаятының» газеті тілінде *мемлекет* және *жұрт* сөздері «ел, территориялық бірлестік» ұғымында бірдей жиілікпен қолданылған. Бұл қолданыстар *мемлекет* және *жұрт* сөздерінің жұмсалыуындағы варианттылықты көрсетеді.

Мемлекет (*мамлакат*) сөзі «империя», «патшалық», «ел», «жұрт» сияқты мағыналарына сәйкес «Еңбекші қазақ» газетінде де *империя*, *патшалық* мәнінде жұмсалған. Осы сөздің қатысуымен, *мемлекеттік ұлт тыйатыры*, *мемлекет баспасы*, *мемлекет үніберісеті*, *мемлекет бюджеті*, *мемлекет мүлкі*, *мемлекет мекемелері*, *мемлекет билеуі* т.с.с. тіркестер жасалған.

Мысалы: *Ысмағұл мен Мұстафаның (Шоқайыб) Түркістан мен Қазақстанды, Әмерике, Әнгіліе, Пырансыйа сықылды бай мемлекеттерге бергісі келген ғой* (№ 55 (1082); 6.03.1928).

Жұрт тайлы-тайағына шейін қоймай мемлекет тыйатырына ағылатын болды (4.04.1926).

Мемлекет мекемелері ауылдық кеңестер мен болыстық кеңес кәмітеттеріне қағазды қазақша жазатұн болсын (3.04.1927).

Бұдан «мемлекет» сөзінің қолданылу өрісі, жиілігі, ауқымы «Қазақ» газетімен салыстырғанда «Еңбекші қазақ» газетінде біршама кеңейгенін байқаймыз. «Еңбекші қазақ» газеті шыққан тұс – тілімізге жат сөздердің көптеп еніп, оларды нормаландыру жолдары таласқа түскен, сонымен қатар араб жазуын латын жазуына ауыстыру сияқты мәселелер төңірегінде қызу пікірталастар, айтыстар өрбіген кезең болды. Соған сәйкес «орфография», «графика» сықылды сөздердің орнына «емле», «әліп» сияқты араб-парсы сөздері жиі қолданысқа түсті.

Орфография мәселесінің жиі сөз болып, ережелердің қайта-қайта өзгеруіне байланысты осы кезде «емле» сөзі көбірек қолданылып, тұрақтанды. Газет бетінде осы сөздің қатысуымен *емле мәселесі*, *ескі емле*, *жаңа емле*, *емле ережесі*, *емлені жаңғырту*, *емле үйрету*, *қазақ емлесі*, *емле негізі*, *емлені дұрыстау*, *емле білмеу*, *емле сөздігі*, *емле декіреті* т.с.с. тіркестер жасалған.

Мәселен: *Бұл айтқан құбылыстарды жойып адамның жазыуға сенімін күшейтетін түбкілікті*

тірек емле сөздігі (*арпагіраапішескіи ыслабар*) (№ 31 (1636); 7.02.1930).

Емле декіреті деген қазақ тіліндегі сөздерді тіл білімінің негізіменен жаңа әліппенен жазыуға нұсқаған жалпы жол ғой (№ 75 (1620); 19.01.1930).

Қай тілдің болса да заңына қарай емла-ережесі болады. Дұрыс жазыу, дұрыс оқу үшін сол тілдің заңын, емласын жақсы біліу керек (№ 56 (1083); 7.03.1928).

«Еңбекші қазақ» газетіндегі сөздердің қолданылу сипатына қарасақ, араб-парсы тілінен енген сөздердің кейде өз мағынасынан бөлек, жаңа мәнге ие болатынын байқаймыз. Мысалы, *несие* сөзінің араб тіліндегі мағынасы — «алынған не берілген қарыз» деген ұғымды білдірсе, «Еңбекші қазақ» - та ол «кредит» сөзіне балама ретінде жұмсалып, жай қарыз емес, «мемлекеттік қарыз» мәнінде қолданылған.

Мысалы: *Кийім тігетұн машыйналар көб қылыб алдырылды, бір жылға несиеге беріледі* (№ 289, 14.02.1925).

Бұл сөздің осылайша жаңа мәнге ие болуы жалғыз «Еңбекші қазақ» газетінде ғана сондай қолданыста болмай жалпылық сипат алған сияқты. «Қазақ әдеби тілінің тарихи көздері» деген кітапта, «Айқап» журналының бетінде де *несие* сөзі «мемлекеттік қарыз» мәнінде жұмсалған. Олай болса, бұл сөздің сол кезден бастап барлық басылым бетінде «кредит» сөзінің баламасында қолданылған тәрізді.

Сол сияқты «мекеме» сөзі де араб тілінде 1) тарих, сот, судья, трибунал, 2) кеңсе деген ұғымды білдірсе, газет тілінде «учреждение» мәнінде жұмсалған.

Мысалы: *Казгосторг мекемесі тексеріліу керек* (№ 31 (1360); 8.02.1929).

Мекеменің қызметкерлері шығарылады, қазақыландырудың орнына ауропалықтар алынды (№ 12 (1039); 15.01.1928).

Ең үлкен кемшілік - әлі де болса үйез, губерnelік мекемелеріміз қазақыландырыу жұмысында шабандық білдіріп отыр (№ 34, (1061); 10.02.1928).

Бұдан *мекеме* сөзінің негізгі бастапқы мағынасына, қосымша мағынасы негіз болып тұрғанын байқаймыз.

Газет тілінде «саясат», «саяси» сөздері көп кездесумен қатар олардың тіркесу қызметі біршама артқан. *Саяси* сөзінің тіркесімділігінің көбеюі — оның қолданыс жиілігінің қандай болғанын білдіре алады. Сол сияқты бұл сөздің қатысуымен *саяси-ағарту*, *саяси-ағартушылық*, *саяси-шаруашылық* т.с.с. қос сөздер жасалған. Бұл да оның өте жиі қолданылғанының айғағы бола алады.

Мысалы: *Сөз жоқ, ірі байлардың мал-мүлкін кәмпескелеу жұмысының саясый маңызы үлкен* (№ 51 (1380); 4.03.1929).

Бірақ менің сәйесіи бағытым, сәйесіи дүние-тануым аздаб болса да жылдан жылға ілгері басыб келеді (№ 283, 31.01.1925).

«Еңбекші қазақ» газетінің бетінде жиі кездесетін араб-парсы тілінен енген сөздерінің бірі – «үкімет»

сөзі. Ол арабтың 1) билік, үстемдік; 2) саяси хокумәт деген сөзінен алынған.

Бұл сөз газет тілінде көбінесе *билік жүргізуші (орган) ұйым* мәнінде жұмсалған.

Мысалы: *Сол болған кісілер қазақыландырыу тұралы үкімет қаулыларын іске асырсын деб отыр* (№ 34 (1061); 10.08.1928).

«Үкімет» сөзі кейде «мемлекет, ел» мәнінде де жұмсалған.

Мысалы: *Осы күнде кеңес үкіметінде орыстың партияда жоқ ақындары жазыушылары кеңес жолы мен қалықтың мұңын жазып жүр* (№ 275, 10.01.1925).

Ер қарттан кейін айыбкерлердің қорғаушыларын «Кеңестер Одағына жала жаба сөйлеб, кеңес үкіметі шет мемлекеттерге пәліи ақша таратыб отырады», – деді (№ 26 (1631); 2.02.1930).

«Қазақ» газетіндегі «қоғамдық-саяси лексика» деген еңбегінде профессор Б.Момынова *үкімет* сөзінің «мемлекет» сөзіне синоним ретінде жұмсалғанын айтады.

«Еңбекші қазақ» газетінде көп кездесетін сөздердің бірі — «кәсіп» (кәсіп) сөзі. Бұл сөз араб тілінде: 1. табу; 2. пайда кіріс, 3. ұтыс, ұтып алу, 4. ауыс. мамандық, өнер, тіршілік, шаруашылық.

Басылым бетінде *кәсіп* сөзі былайша қолданыс тапқан:

Кәсіп теңізінің төмендеб сұу ала бастауы балықшылық кәсібіне күндердің күнінде зор кемшілік келтіретүн түрі бар деседі (№ 30 (1057); 06.02.1928).

«Кәсіп» сөзінің қатысуымен жасалған күрделі атаулар да газет бетінде жиі орын алған.

Мысалы: *Бірінші басқыш мектеб негізінде сүйеніп ауыл-поселкеде қолайлы пабірік-зауыт білімін беретін мектебтер ұзақ қол өнеріне қарай бейімделген кәсібишілік мектебтері, шаруа жастарының төменгі мектебтері ұйымдастырылуы керек* (№ 93 (1422); 25.04.1929).

Кеңестер одағының өнерлі кәсіп жұмысын өркендетіу жоспары құрылғанда Қазағыстан жоспарға бірінші жақтан шиікі заттың (жүн, тері, мақта, кендір жана басқалар) Қордалы жері есебінде, II жағынан, кені мол аудан есебінде кіргізуі керек (№ 55 (1082); 6.03.1928).

Бұл мысалдан «кәсіп» (кәсіп) сөзі арқылы: *кәсібишілік мектеб (профтех школа), кәсібишілік білімін (профтех образование), кәсібишілер сайозы (проф. союз), кәсіп орын (предприятие), өнерлі кәсіп (промышленность)* сияқты күрделі атаулардың жасалғанын байқаймыз. «Өнерлі кәсіп» пен «өнер кәсіп» сөздері жарыса қолданылып, кейіннен бұл тіркес бірігіп «өнеркәсіп» түрінде тұрақталған. Бұл жердегі «өнер» сөзінің мағынасы «искусство» ұғымында болмаса керек. Н. Оңдасыновтың «Пар-

сыша-қазақша түсіндірме сөздігінде «өнер» сөзі — «талап, талант, шеберлік, іскерлік, көркем қолөнер кәсібі» деп түсіндіріледі. Ендеше, «Еңбекші қазақ» газетінде «өнер» сөзі негізгі, бастапқы мәнін сақтап тұрғанын көреміз.

Кірме сөздер тілге бірнеше себептерге байланысты еніп жатады. «Еңбекші қазақ» газетінің бетіндегі кірме сөздер негізінен ХХ ғасырдың басындағы ғылым-білімнің дамуы, техниканың дамуы, саяси, экономикалық, идеологиялық бағыттағы өзгерістерге байланысты пайда болған. Ал кәзіргі кезде тілімізге ағылшын тілінен көптеген сөздер еніп жатыр. Ондай атаулардың қатарында осы уақытқа дейін *бутерброд, лозунг, илягер, мультипликатор, экран* түрінде қолданылып келген атаулардың орнына *сэндвич, слоган, хит, аниматор, дисплей* т.б. түрінде еніп жатқан атауларды жатқызуға болады. Шеттен енген сөздердің тілге енуінің өзіндік себептері бар. Ең алдымен ол әлеуметтік факторларға байланысты. Олар объективті және субъективті себептерге байланысты. Тұтастай алғанда, кірме сөздерді өз ішінен екіге бөліп қарастыруға болады. Бірінші топ – дұрыс, тілдің қажеттілігін өтеу үшін алынған кірме сөздер (олар тілдік үнем заңдылықтары т.с.с. ішкі заңдылықтармен байланысты болады). Мысалы, *техника, компьютер, сейф* т.с.с. Кірме сөздердің екінші тобы – тілдің ішкі даму заңдылықтарына қайшы келетін, қажеттілігі жоқ кірме сөздер. Ондай сөздердің қатарына *революция (төңкеріс), пішіндеме (геометрия), (история (тарих), историк (тарихшы))* т.с.с. сөздерді атауға болады. Ендеше, өз кезеңіндегі жат тілден сөз қабылдауда ұстанған принцип - қағидаларын ескеріп, тіл заңына қайшы келмей, тіл тазалығын сақтауға шақырған білімпаздарымыздың еңбегін зерделеп, бүгінгі күн қажетіне жарату үшін «Еңбекші қазақ» газетінің берері мол екеніне тағы да көз жеткіздік.

1. Әбілкасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. – Алматы: Ғылым, 1971. – 187 б.

2. Исаев С. О роли русского языка в формировании казахской терминологии (на материале периодической печати 20-х годов) // Прогрессивное влияние русского языка на казахский. – Алма-Ата, 1965. – 32 с.

3. Балақаев М., Сыздыкова Р., Жанпейісов Е. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Мектеп, 1968. – 239 б.

4. Мелиоранский П.М. Краткая грамматика (казах) киргизского языка. – СПб, 1872. – С.24.

5. Аймауытұлы Ж. Әдеби тіл және емле// Еңбекші қазақ. 1926, 7 мамыр.

6. Сыздыкова Р. XVIII-XIX ғ-ғ. қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 78 б.

7. Момынова Б. Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы). – Алматы: Арыс, 1999. – 228 б.

В статье рассматривается процесс заимствования слов из арабо-персидского языка в начале XX века на примере газеты «Еңбекші қазақ».